

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2021, 25 (1): 73 - 91

Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

Use of the Concept 'Ribâ Suspicion' in Hanafî Fiqh Books

Huzeyfe Çeker

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Anabilim Dalı
Assist. Prof., Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology
Department of Islamic Law
Konya / Turkey
hceker@gmail.com orcid.org/0000-0002-6200-2453

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 4 January / Ocak 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 8 June / Haziran 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 21 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 73 -91

Cite as / Atıf: Çeker, Huzeyfe. "Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı [Use of the Concept 'Ribâ Suspicion' in Hanafî Fiqh Books]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/1 (June 2021): 73 -91.

<https://doi.org/10.18505/cuid.853809>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: Ribâ/interest is one of the prominent regulations in Islam regarding commercial life. The commercial lives of Muslims and laws related to commerce were regulated in accordance with the prohibition of ribâ, and by this a society that avoided ribâ with sensitivity was created in practice. This sensitivity about ribâ manifested in the principle that the suspicion of ribâ is evaluated as ribâ, and it is ruled as haram like riba. In fiqh sources, besides issues regarding ribâ, issues involving suspicion of ribâ were also mentioned, and some rulings were justified with the presence of *suspicion of riba*. However, the logic of using the concept of ribâ suspicion in fiqh sources may vary from case to case: the reasoning behind the use of riba suspicion in one case may not fit into another case, and thus a completely different reasoning of ribâ suspicion may appear in another case. To clarify the framework of the concept of ribâ suspicion, it would be noteworthy to study these each of the uses in the classical fiqh sources. The purpose of this article is to examine the use of the concept of ribâ suspicion based on the cases in the Hanafî sources. Methodologically, first, the cases in which the concept of ribâ suspicion is used are determined. Secondly, the reasoning made for each example is examined by considering the contextual framework of the case. Lastly, these uses are classified and presented to the reader with examples. The principle of evaluating "the suspicion of ribâ like ribâ" in Islamic law is indeed related to the rule of considering "any suspicion as certainty when it comes to harams or in matters where precaution is substantial". Since ribâ is a haram that Muslims should meticulously avoid, and therefore requires caution, its suspicion is subject to the same rulings as ribâ itself. In the Hanafî fiqh books, the concept of suspicion of ribâ is mostly referred in the following cases:

- Not knowing whether there is equality between the subject matters in barter transactions where equality is stipulated. For example, when exchanging two batches of the same kind of ribawi goods, though quantities are unknown.
- It is not known whether tariq al-itibâr has taken place in changes that may be permissible through tariq al-itibâr. For example, in the exchange of a silver-embroidered sword with silver, if the amount of silver in the ornamented part is not known, the suspicion of ribâ arises.
- The emergence of a situation similar to ribâ because of a transaction that is normally permissible: While there are two legitimate sales in Bay' al-inah, the conclusion of being the same as an interest bearing loan is considered as ribâ suspicion.
- When the case has two different sides; from one side the act is ribâ, but from other side it is not. For example, in the case of salam contract of ribawi goods, if goods of different quality are brought during delivery and the quality difference is requested from the customer; suspicion of ribâ arises.

Apart from these uses in the Hanafî fiqh books, it is seen that the concept of ribâ suspicion is employed to prove an opinion disputed between schools of Islamic law. For example, to argue that ribâ rules are also valid for goods sold by piece (adadiyyât) or by length measures (zirâiyât), the Hanafîs say that one of the two causes (illah) of ribâ is found in the exchange of these goods by type, and the suspicion of ribâ arises with just a single cause (illah). On the other hand, the Shafiîs use the concept of suspicion of ribâ to argue that determining the subjects (ta'yin) in the exchange of ribawi goods other than gold and silver is not sufficient. Another use of the term emerges because of the authors' preference for a cautious language. Some authors acted cautiously on some cases that were normally ribâ and were described by other authors in this manner, and used the term "ribâ suspicion" instead of ribâ; probably as they both require the same ruling (harâm). Another wrongly used (in our opinion) is the use of "suspicion of ribâ" in some cases that are actually considered only as disliked acts (makruh).

Keywords: Islamic Law, Islamic Law of Obligations, Ribâ Suspicion, Ribâ, Interest, Hanafî School of Law.

Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

Öz: Riba yasağı, İslam dininin ticari hayatla ilgili belirlediği temel düzenlemelerden biridir. Müslümanların ticari hayatları ve bununla ilgili hukukları ribâ yasağı gözetilerek tanzim edilmiş, tatbikatta da ribâdan hassasiyetle kaçınan bir toplum meydana getirilmiştir. Ribâ konusundaki bu hassasiyet, doktrinde ribâ şüphesinin de ribâ gibi değerlendirilmesi, ona da ribâ gibi haram hükmünün verilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Fıkıh kaynaklarında ribânın yanı sıra ribâ şüphesi içeren meselelere de yer verilmiş, bazı meselelerin haram olması ribâ şüphesi ile gerekçelendirilmiştir. Ancak fıkıh kaynaklarında ribâ şüphesi kavramının kullanım mantığı meseleden meseleye değişebilmekte, bir meselede ribâ şüphesinin kullanıldığı mantık başka bir meseleye uymamakta, bir diğerinde ise tamamen farklı bir şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Ribâ şüphesi kavramının çerçevesinin netleştirilebilmesi için klasik kaynaklardaki bu kullanımların bir çalışmaya konu edilmesi faydalı olacaktır. Bu amaçla kaleme alınan bu makalede Hanefî mezhebi kaynakları esas alınarak ribâ şüphesi kavramının kullanımı incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle ribâ şüphesi kavramının kullanıldığı meseleler tespit edilmiş, bu kullanımlar bağlamı içerisinde incelenerek kullanım mantıkları belirlenmiş, bu mantıklar tasnif edilerek örneklerle birlikte okuyucuya sunulmuştur. İslam hukukunda ribâ şüphesinin ribâ gibi değerlendirilmesi ilkesi, esasında haramlar söz konusu olduğunda veya ihtiyatın esas olduğu tüm konularda şüphenin hakikat gibi değerlendirilmesi kaidesi ile irtibatlıdır. Ribâ da müslümanların titizlikle kaçınması gereken bir haram olduğu için ve dolayısıyla ihtiyatla hareketi gerektirdiği için şüphesi de gerçek ribâ ile aynı hükme tabi kılınmıştır. Hanefî fıkıh kitaplarında ribâ şüphesi kavramı daha ziyade şu durumlarda kullanılmaktadır:

- Eşitliğin şart koşulduğu bir takasta bedeller arasında eşitliğin olup olmadığının bilinmemesi: örneğin miktarları bilinmeyen iki yığın aynı cins ribevi malın değişiminde böyle bir durum söz konusudur.

- Tarîk-i itibar yoluyla caiz olabilecek bir değişimde tarîk-i itibarın gerçekleşip gerçekleşmediğinin bilinmemesi: örneğin gümüş işlemeli bir kılıcın gümüş ile takasında süslü kısımdaki gümüş miktarının bilinmemesi durumunda, bundan dolayı ribâ şüphesi meydana gelmektedir.

- Normalde caiz olan bir işlemin sonucunda ribâyâ benzeyen bir durumun ortaya çıkması: Bey'ül-İne'de şekil itibariyle iki caiz satış söz konusu iken meydana gelen neticenin faiz ile aynı olması ribâ şüphesi olarak değerlendirilmiştir.

- Aynı meseleye bir açıdan bakıldığı zaman ribâ olurken başka bir açıdan bakıldığında ribâ olmaması: Örneğin ribevi malların teslim esnasında farklı kalite mal getirilip kalite farkının müşteriden talep edilmesi durumunda bu tür bir ribâ şüphesi meydana gelmektedir.

Hanefî fıkıh kitaplarında bu kullanımların dışında mezhepler arası ihtilafli meselelerde bir görüşü ispat etmek için de ribâ şüphesi kavramına müracaat edildiği görülmektedir. Örneğin Hanefîler tane ile (adedî) veya uzunluk ölçüleri ile (zirâî) satılan mallarda da ribâ hükümlerinin geçerli olduğunu savunmak için bu malların cinsi cinsine değişiminde iki ribâ illetinden birisinin bulunduğunu, tek illet ile de ribâ şüphesi meydana geldiğini söylemektedir. Buna mukabil Şâfiîler de altın ve gümüş dışındaki ribevi malların değişiminde bedellerin belirlenmiş olmasının (tayin) yeterli olmayacağını izah etmek için ribâ şüphesi kavramını kullanmaktadır. Ribâ şüphesi kavramının bir diğer kullanımı, müelliflerin ihtiyatlı bir dil tercih etmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Aslen ribâ olan ve diğer müellifler tarafından da ribâ olarak nitelenen bazı meselelerde kimi yazarlar tedbirli davranmış, muhtemelen ikisi de aynı hükmü (haram) gerektirdiği için ribâ demek yerine ribâ şüphesi tabirini kullanmıştır. Aslen mekruh olan bazı meselelerde ribâ şüphesinin bulunduğu söylenilmiş olması şeklinde, kanaati-mizce hatalı olan bir başka kullanım da kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İslam Borçlar Hukuku, Ribâ Şüphesi, Ribâ, Faiz, Hanefî Mezhebi.

Giriş

Ribâ, İslam borçlar hukukunun en temel meselelerinden biri olup sahabe döneminden itibaren fıkıh tarihi boyunca kapsam ve mahiyeti bağlamında tartışılan bir konu olarak daima zihinleri meşgul etmiştir. İslam'ın temel yasaklarından biri olması, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yedi helak edici günah arasında sayılması,¹ ribâ yasağının ihlal edilmesinin Allah'a (c.c.) ve Rasulüne (s.a.v.) savaş ilan etmekle eşdeğer tutulması² gibi sebeplerle müslüman âlimler ribâ konusunda hassas davranmışlar; ribâ yasağını ihlal etme teşebbüslerine karşı mücadele içerisinde olmuşlardır. Ribâyâ karşı gösterilen bu hassasiyetin teorik yansımalarından bir tanesi de İslam hukukunda ribâ şüphesi olgusuna yer verilmesidir. Temelleri hadislere dayanan ribâ şüphesi İslam fıkıhında birçok meselede söz konusu edilmiş, bu meselelerde hüküm noktasında ribâ ile aynı kategoriye tabi tutulmuş, ribâdan kaçınıldığı gibi şüphesinden de uzak durulmaya gayret edilmiştir. Tüm bunlar ribâ hassasiyetinin aynen ribâ şüphesi için de gözetildiğini göstermektedir.

Öte yandan ribâ ile eşdeğer görülen ribâ şüphesinin fıkıh kitaplarındaki kullanımı konusunda bir netlik de bulunmamaktadır. Kavramın kullanım mantığı meseleden meseleye değişiklik arz etmekte, bir meseledeki kullanım biçimi diğer bazı meselelerde bulunmamakta, başka bir meselede ise bambaşka bir ribâ şüphesi kullanımı ile karşılaşılabilmektedir. Ribâ şüphesi kavramının mahiyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için kaynaklardaki bu kullanım çeşitliliğinin bir çalışmaya konu edilmesinde fayda bulunmaktadır. Bu amaçla kaleme alınan makale boyutundaki bu araştırmada, tüm fıkıh külliyatındaki ribâ şüphesi kullanımlarını baştan sona taramak ve değerlendirmek mümkün olmadığı için Hanefî kaynaklarla yetinilecek, diğer mezheplerin kitaplarında ribâ şüphesi kavramı çok nadir kullanıldığı için çalışma kapsamına dahil edilmeyecektir. Makalede birkaç istisnası hariç verilen örneklerde gerçekte ribâ şüphesi olup olmadığı konusunda bir yargıya varmaktan kaçınılacak, bunun yerine kullanım mantıklarını tespit etmeye ve bunları bir tasnif dahilinde okuyucuya sunmaya gayret edilecektir. Konuya giriş sadedinde önce ribâ şüphesi ile ilgili kaidenin fıkıh literatüründeki formlarına, diğer kaidelerle olan ilişkisine ve kaidenin nassî temellerine yer verilecek; ardından asıl konumuz olan ribâ şüphesinin kullanımlarına geçilecektir.

Ribâyâ ilgili çok sayıda araştırma yapılmış olmasına rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla "ribâ şüphesi" olgusunu bu açıdan inceleyen başka bir çalışmaya rastlamadık. Münîr İbrâhîm Hindî tarafından kaleme alınan *Şühbetü'r-ribâ fi muâmelâti'l-bünûki't-taklîdiyye ve'l-İslâmiyye dirâse iktisâdiyye ve şer'iyye* adlı bir kitap bulunmaktaysa da bu eser konuyu sadece bankacılık işlemleri açısından incelemiş olması hasebiyle bizim çalışmamızdan farklıdır.

1. Ribâ Şüphesi Kaidesi

1.1. Kaidenin Fıkıh Kitaplarında Geçtiği Formları

Ribâ ile ilgili Türkçe çalışmalarda genellikle "Ribâ şüphesi ribânın hakikati gibidir" şeklinde ifade edilen³ kaide, klasik fıkıh eserlerinde çeşitli kalıplarla karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamız kapsamında incelediğimiz kaynaklarda genellikle "إن شبهة الربا ملحقه بالحقيقة" (Ribâ

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Vesâyâ", 23 (No. 2766); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991), "İman", 145.

² el-Bakara 2/279.

³ Orhan Çeker, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz Sarf ve Karz", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 355.

şüphesi, hakikate mülhaktır)"⁴ veya "الشبهة ملحقه بالحقيقة في باب الربا" (Ribâ konusunda şüphe hakikate mülhaktır)"⁵ gibi cümlelerle karşımıza çıkan bu kaide, aynı manaya gelecek farklı cümle kalıpları ile de fıkıh kaynaklarında yer alabilmektedir. Bu başlıkta kaidenin diğer formlarına tespit edebildiğimiz kadarıyla yer vermeye çalışacağız.

Ribâ şüphesinin hakikati gibi olduğunu ifade etmek için *Tebyînü'l-ḥakā'ik*'te "المتهم في الربا كالمحقق (Ribâ konusunda tereddüt edilen şey, kesin gerçekmiş gibidir)" cümlesi tercih edilmiştir.⁶ Bu cümleye benzer ifadeler diğer kaynaklarda da mevcut olup *el-Baḥru'r-râ'ik*'te ribâ bağlamında "والموهم في هذا " *el-İnâye*'de ribâ bâbını kastederek "والأمر المتوهم كالمحقق" "الباب كالمحقق" şeklindeki kullanımını,⁸ İbn Âbidînzâde'nin (ö. 1306/1889) *Hâşiye*'sindeki "المتهم في الربا كالمحقق" ifadesini⁹ örnek olarak zikredebiliriz. Benzer bir başka kullanımı ise yine *el-Baḥru'r-râ'ik*'te ve *Mecma'u'l-enhur*'da "إن الفضل المتوهم كالمحقق احتياطاً" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Kaidenin bir diğer formu, "شبهة الربا (... مانعة كالحقيقة" (Ribâ şüphesi, hakikati gibi engeldir)" şeklinde *el-Hidâye*'de yer almaktadır.¹¹ *el-Baḥru'r-râ'ik*'te ise aynı cümle açıklayıcı küçük bir ilave ile "شبهة الربا (... مانعة عن الجواز كالحقيقة" şeklinde kendisine yer bulmuştur.¹² Kaidenin bu ilaveli hali, *el-Hidâye*'de ki ilgili ifadeyi şerh eden *el-Binâye* gibi şerhlerde de yer almaktadır.¹³

el-Hidâye'de bir önceki formun biraz daha yalın hali de mevcuttur. Ribâ şüphesi kaidesi bu defa, ribâyâ râci bir zamir ile "والشبهة فيه كالحقيقة" (Ribâ konusunda şüphe hakikat gibidir)" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴

Ribâ şüphesinin hakikati ile aynı işleve sahip olduğu kuralı Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsûṭ*'unda ihtiyat gerekçesi ile birlikte daha uzun ve açıklayıcı bir şekilde ifade edilmiştir:

"إن الربا مبني على الاحتياط فالشبهة فيه تعمل على الحقيقة" (Ribâda ihtiyat esastır, bundan dolayı da ribâ konusunda şüphe hakikat işlevine sahiptir.)"¹⁵

- ⁴ Mehmed b. Ferâmurz Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* (Karaçi: Mir Muhammed Kitabevi, ts.), 2/330; Ahmed Şemseddin Kadızâde, *Netâicü'l-efkâr tekmiletü Fethi'l-kadîr* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315), 6/149; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-ebâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 2003), 10/489; Alâüddîn Muhammed b. Muhammed Emin ed-Dımaşkî İbn Âbidînzâde, *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr tekmiletü Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-ebâr (Reddül-muhtâr ile birlikte)* (Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 2003), 11/553.
- ⁵ Ebu'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlil'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/32; Kemalpaşazade, *Risâle fî beyâni hakikati'r-ribâ*, "İbn-i Kemâl ve 'Riba' Adhî Risalesi", thk. Hasan Özer, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 179; Şeyhîzâde Abdurrahman Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 3/121.
- ⁶ Fahrüddîn Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315), 4/96.
- ⁷ Zeynulâbidîn b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 7/267.
- ⁸ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmud el-Bâbertî, *el-İnâye* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315), 5/373.
- ⁹ İbn Âbidînzâde, *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr*, 11/412.
- ¹⁰ İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 6/225; Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 3/127.
- ¹¹ Ebu'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1417), 5/183.
- ¹² İbn Nüceym, *el-Baḥru'r-râik*, 6/213.
- ¹³ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, thk. Emin Salih Şaban (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 8/271.
- ¹⁴ Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/197.
- ¹⁵ Ebû Bekir Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsûṭ* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1989), 12/178.

78 | Huzeyfe Çeker. Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

Kaidenin bir diğer ifadesi, ribâ şüphesinden kaçınmanın hakikatinden kaçınmayla eş-değer tutulması şeklinde kaynaklarda yer almıştır. Örneğin *Tebyînü'l-ḥakâ'ik* üzerine yazılan *Ḥâşiyetü'ş-Şelebî*'de yer alan “والاحتراز عن شبهة الربا واجب كالأحتراز عن حقيقة الربا” (Ribânın şüphesinden kaçınmak hakikatinden kaçınmak gibi vacip/farzdır)” ifadesi¹⁶ aynı kaidenin farklı bir şekilde tabiri olarak değerlendirilebilir.

Ribânın şüphe ile sabit olabildiğini ifade eden bazı ibareler de ribâ şüphesi kaidesi ile doğrudan bağlantılıdır. “الربا يثبت بالشبهة” (Şüphe ile ribâ sabit olur)” veya “الربا يثبت بالشبهة والتوهم” (Şüphe ve vehim ile ribâ sabit olur)” gibi ifadelerle kaynaklarda yer bulan bu kullanım, ribânın şüphesinin de ribâ ile eşdeğer bir hükmü gerektirdiğini ifade etmektedir.¹⁷ Buna yakın manada bir cümle olarak “ثبوت الشبهة تكفي لثبوت حرمة الربا” (Ribânın haramlığının sabit olması için şüphenin sabit olması yeterlidir)” ifadesi, *Tebyînü'l-ḥakâ'ik*'te karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

Kaynaklardaki bu ifadeler her ne kadar lafız olarak birbirinden farklı olsa da ribânın şüphesinin hakikati ile aynı hükümde olduğu, ribâ haramlığının cereyan etmesi için şüphesinin bile bulunmasının yeterli olduğu hükümleri, hepsinde ortak nokta olarak vurgulanmaktadır.

1.2. Kaidenin Diğer Kaidelerle Olan İlişkisi

İslam hukukundaki temel ilkeleri yansıtan, farklı alanlardaki ferî meselelerin hükümlerini tamamen veya büyük oranda kuşatan tümel önermelere *kaide* denilmektedir.¹⁹ *Küllî kaide* olarak da isimlendirilen bazı kaideler İslam hukukunun birçok alanındaki meseleleri içine alacak şekilde daha genel bir mahiyete sahipken *alt kaide* veya *zâbıt* olarak ifade edilen, sadece belirli fıkıh konularına özgü olan daha dar kapsamlı kaideler de vardır. Bu küçük kaidelerin bir kısmı, farklı farklı konularda olmalarına rağmen ortak bir mantığa sahipler, bu ortak mantığı ifade eden bir üst kaidenin altında da toplanabilmektedirler.

Ribâ şüphesi ile ilgili yukarıda çeşitli formlarını zikrettiğimiz kaide, sadece ribâ konusuyla sınırlı olduğu için bir alt kaide hükmündedir. Kendisi ile benzer mantığa sahip diğer kaidelerle birlikte bazı küllî kaidelerin alt kaidesi olmaktadır. Ribâ şüphesi kaidesinin ilişkili olduğu, birbirine yakın anlamda olan ve biri diğerinden daha genel olan iki küllî kaide bulunmaktadır:

1. الشبهة ملحقّة بالحقيقة في باب الحرمات (Haramlarla ilgili konularda şüphe hakikate mülhaktır.)

2. الشبهة تعمل عمل الحقيقة فيما هو مبني على الاحتياط (İhtiyata dayalı hususlarda şüphe, hakikatin işlevini icra eder.)²⁰

Birinci küllî kaide, ribânın da içinde olduğu haramların tamamında şüphenin hakikat olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Sadece ribâ gibi bir konuda değil, birçok konuda geçerli olduğu için daha genel bir küllî kaide hüviyetindedir. Yukarıda ifade ettiğimiz formunun haricinde “الْحُرْمَاتُ تَثْبِتُ بِالشُّبُهَاتِ” veya “الشبهة تعمل عمل الحقيقة في إيجاب الحرمة” gibi şekillerde karşımıza çıkan bu kaide, fıkıh ve kavâid kaynaklarında gerek ribâ gerekse de diğer haramlar

¹⁶ Ebü'l-Abbas Şehâbüddin Ahmed b. Muhammed eş-Şelebî, *Hâşiyetü 'alâ Tebyîni'l-hakâik* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315), 4/87.

¹⁷ Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/96; Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315), 1/529; İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, 7/267; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7/420; İbn Âbidînzâde, *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr*, 11/412.

¹⁸ Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/95.

¹⁹ Mustafa Baktır, “Kaide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/205.

²⁰ Heyet, *Ma'leme Zayed li'l-kavâ'id-i-fıkhiyye ve'l-usûliyye* (Abu Dabi: Müessesetü Zayed b. Sultân, 2013), 9/221, 241.

bağlamında kullanılmaktadır.²¹ Biri murdar biri helal kesim olan iki hayvandan hangisinin usule uygun kesildiği, hangisinin de murdar olduğu bilinmiyorsa ikisinin de etinin haram kabul edilmesi, itikâfta olan bir kimseye eşyle ilişkiye girmesinin haram olması gibi ilişkinin öncüllerinin de haram kabul edilmesi vb. hükümler bu kaidenin pratikteki yansımalarına örnek olarak zikredilebilir.²²

İkinci külli kaide, birinci külli kaideye göre daha geneldir.²³ Zira sadece haramlarda değil, ihtiyatla hareket edilen tüm konularda şüphenin hakikat ile aynı işlevde olduğunu söylemektedir. Bu kaideye göre nikâh/cinsel ilişki, cezalar, ibadetler, ribâ, nesep gibi ihtiyatla hareket etmenin esas olduğu²⁴ tüm konularda, şüphenin bulunması durumunda tedbirle hareket edilmekte, şüphe gerçekmiş gibi kabul edilmektedir. İkinci külli kaide daha genel olduğu için yukarıdaki örneklerin tamamını bu kaide kapsamında değerlendirmek de mümkündür. Ayrıca nikah şüphesi ile cinsel ilişki durumunda tedbiren iddet bekletilmesi, bir yerleşim biriminde süt kız kardeşi olduğu bilinen bir adamın süt kardeşinin kimliğini bilmemesi durumunda oradaki tüm kadınların o adama haram kabul edilmesi, şüphe ile hadlerin düşürülmesi gibi hükümler bu kaidenin örnekleri arasında sayılabilir.²⁵

1.3. Kaidenin Nassı Temelleri

Ribâ şüphesi kaidesi naslarda lafız olarak geçmemektedir. Ancak sünnette bu kaideye doğrudan veya dolaylı olarak delalet eden bazı beyanlar vardır. Bu başlıkta ilgili kaideye delalet ettiği düşünülen hadislerden kısaca bahsetmek istiyoruz.

Kaide ile doğrudan bağlantılı tek merfu delil, "إن النبي صلى الله عليه وسلم نهى عن الربا والريبة" (*Peygamber (s.a.v.) ribâyı ve şüpheyi yasakladı*) şeklindeki rivayettir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde bu rivayetin yer aldığı bir hadis kaynağı tespit edemedik. Ancak birçok fıkah kaynağında bu rivayete yer verilmekte ve metinde geçen الريبة kelimesinden kastın ribâ şüphesi olduğu ifade edilmektedir.²⁶

Bu merfu haberle benzer lafızda mevkuf bir rivayet, Hz. Ömer'e nispetle *Sünenü İbn Mâce*'de yer almaktadır. Bu rivayette bildirildiğine göre Hz. Ömer şöyle demiştir: "إن آخر ما نزلت آية الربا، وإن رسول الله صلى الله عليه وسلم قبض ولم يفسرها لنا، فدعوا الربا والريبة (Kuran'dan en son nazil olan ayet, ribâ ayetidir. Rasulullah (s.a.v.) bu ayeti bize açıklamadan vefat etmiştir. Öyleyse ribâyı ve şüpheyi bırakın.)"²⁷ Bu iki rivayette ribâ ile şüphenin atıflı olarak gelmesi hükümde

²¹ Alâüddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1986), 5/198; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/89; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 4/438; Şelebî, *Hâşiye*, 4/55, 87; Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 3/163; Muhammed Sıdkî b. Ahmed el-Burnû el-Gazzî, *Mevsû'atü'l-kavâ'idü'l-fikhiyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997), 2/51, 408, 3/109 vd.; Heyet, *Ma'leme Zayed li'l-kavâ'idü'l-fikhiyye ve'l-usûliyye* (Abu Dabi: Müessesetü Zayed b. Sultân, 2013), 9/221 vd.

²² Kaidenin örnekleri için bk. Heyet, *Ma'leme*, 9/225-226.

²³ Heyet, *Ma'leme*, 9/222, 242.

²⁴ Gazzî, *Mevsû'atü'l-kavâ'idü'l-fikhiyye*, 5/60.

²⁵ Kaidenin örnekleri için bk. Heyet, *Ma'leme*, 9/250-252. İhtiyatla ilgili çok sayıda örnek için bk. Ali İhsan Pala, *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 168-204.

²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/179; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/96; Bâbertî, *el-İnâye*, 5/238; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 5/281; Şelebî, *Hâşiye*, 4/66.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1998), "Ticarât", 58 (No. 2276). Benzer lafızla başka rivayetler için bk. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989), 4/448-449 (No. 22009); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/361 (No. 246), 425-426 (No. 350).

80 | Huzeyfe Çeker. Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

eşit olmalarını gerektirmektedir. Bu da "ribânın şüphesi hakikati gibidir" kaidesi ile aynı yar-
gıyı ifade etmektedir.

Bu delillerin haricinde, birazdan bahsedilecek olan ribâ şüphesi kullanımı örneklerin-
den bazıları için vârid olmuş özel rivayetleri de kaidenin delili olarak kaydetmek mümkün-
dür. Bu meselelerden biri, miktarı bilinmeyen yığın satışı hakkında olup konu ile ilgili özel bir
rivayet bulunmaktadır. *Şaḥîḥu Müslim* ve *Sünenü'n-Nesâî*'de geçtiğine göre Hz. Peygamber
(s.a.v.), ne kadar ölçek olduğu bilinmeyen hurma yığını ile belirli ölçekteki hurmanın deği-
şimini yasaklamıştır.²⁸ Hadisteki yasaklamanın gerekçesi, bedeller arasında eşitliğin olup ol-
madığının bilinmemesi sebebiyle ribâ şüphesidir. Dolayısıyla bu hadis, ribâ şüphesinin yasak-
landığını bildiren kaidenin delilleri arasında sayılabilir.

Aynı şekilde yaş meyve ile kuru meyvenin değişimini yasaklayan hadisleri²⁹ de bu
kapsamda değerlendirmek mümkündür. Zira -aşağıda daha ayrıntılı açıklanacağı üzere- bu
değişimde eşitliğin sağlanamama ihtimali söz konusu olduğu için ribâ şüphesi bulunmaktadır.
Dolayısıyla bu değişimi yasaklayan hadisler, ribâ şüphesinin de hakiki ribâ gibi olduğunu do-
laylı olarak bildirmektedir. Bu sebeple bu hadisler de ribâ şüphesi kaidesinin delilleri ara-
sında zikredilebilir.

Doğrudan ribâ şüphesi kaidesi ile ilgili olmasa da şüpheli şeylerden kaçınmanın ge-
rektiğini ifade eden genel deliller de konumuzla bağlantılı kabul edilebilir. Örneğin helal ve
haramın belli olduğunu, ikisi arasındaki şüpheli şeylerden uzak durulması gerektiğini bildi-
ren meşhur hadisi³⁰ ribâ şüphesi konusu ile ilişkilendirmek mümkündür. Özellikle hadisteki
"ومن وقع في الشبهات وقع في الحرام" (*Kim şüpheli şeylere düşerse harama düşmüş olur*) kısmı, ribâ
şüphesinin de içinde olduğu tüm haramların şüphelerinden kaçınmayı emretmektedir. Bu
açıdan ribânın şüphesinden de kaçınılması gerektiğini söylediği için kaidenin dolaylı delilleri
arasında sayılabilir.

Buna benzer bir başka delil, دع ما يريبك إلى ما لا يريبك (Seni şüphelendiren şeyi bırak, şüp-
helendirmeyen şeye yönel)³¹ hadis-i şerifidir. Hz. Peygamber, riba şüphesinin de içinde ol-
duğu tüm şüpheli şeylerden uzak durmayı emretmiştir. Dolayısıyla bu hadisi de kaidenin de-
lilleri arasında saymak mümkündür.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere riba şüphesi kaidesi, ihtiyatla hareket etmeyle ilgili
külli kaidenin altında yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman ihtiyatla hareket etmenin
esas alındığı ve ilke edinildiği naslar, riba şüphesi kaidesinin dolaylı da olsa delilleri arasında
kabul edilebilir. Bu kapsamda ihtiyatla ilişkili olan çok sayıda ayet ve hadisi riba şüphesi kai-
desi ile ilişkilendirmek mümkündür.³²

2. Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanıldığı Durumlar

Hanefî mezhebi kaynaklarında ribâ şüphesi kavramı, içinde geçtiği mesele ve bağlama
göre farklı durumlar için kullanılabilir. Kavramın geçtiği meseleler ve kullanım man-
tikleri incelendiği takdirde bazılarının birbirleriyle benzer olduğu, bazılarının ise tamamen

²⁸ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Büyü", 42; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), "Büyü", 37 (No. 4547): نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن بيع الصبرة من التمر لا يعلم لا يريبك إلى ما لا يريبك، بالكيل المسمى من التمر.

²⁹ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Büyü", 75, 82 (No. 2171, 2172, 2185, 2186, 2187); Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Büyü", 59, 73, 76, 82, 83: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى عن بيع المزانية والمحاقلة.

³⁰ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Müsâkât", 107.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/248-249 (No. 1723), 252 (No. 1727); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selîm Esed el-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Büyü", 2 (No. 2574); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997), "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera", 60 (No. 2518); Nesâî, *es-Sünen*, "Eşribe", 50 (No. 5711).

³² İhtiyatla ilgili naslar ve değerlendirmeleri için bk. Pala, *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*, 207-223.

farklı bir bağlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu başlık altında ribâ şüphesinin kullanıldığı durumlar tasnif edilecek, her bir alt başlıkta ifade edilen kullanıma kaynaklardan örnekler verilecektir.

2.1. Bedellerin Eşitliğinin Bilinmemesi

Ribâ şüphesi kavramının en yaygın kullanıldığı durum, eşitliğin şart olduğu mübadelelerde eşitlik durumunun bilinmemesi halidir. Malum olduğu üzere ribevi malların aynı cins olanlarının değişiminde ribe'l-fadlın meydana gelmemesi için eşitlik şartı aranmaktadır. Eşitliğin şart olduğu bir mübadelede bu şartın bulunmaması işlemin haram olmasını gerektirirken -diğer şartlarla birlikte- eşitliğin bulunması durumunda mübadele caiz olmaktadır. Böyle bir mübadelede eşitliğin olup olmadığı taraflarca bilinmez ise yapılan işlemin haram mı, yoksa caiz mi olduğu hususu da buna bağlı olarak belirsiz kalacaktır. Eşitliliğin olmaması riba olacağı için bunun belirsiz olması da riba şüphesi doğuracaktır.

Aynı cins malların götürü usulüyle (cüzafen) değişiminde bu durum söz konusudur. Örneğin miktarı taraflarca bilinmeyen iki buğday yığını takas edilmek istenirse, yığınlardaki buğday miktarının gerçekte birbirine eşit olması halinde işlem caiz, birinin diğerinden fazla olması durumunda da eşitlik şartı yerine gelmediği için ribâ olacaktır. Taraflar bu iki ihtimalden hangisinin olduğunu bilmedikleri için ribâ olma ihtimali kesinmiş gibi değerlendirilir ve bu takasın haram olduğu hükmü verilir.³³ Yığınlardan birinin miktarının bilinmesi, diğerinin bilinmemesi halinde de aynı durum söz konusu olduğu için yine caiz değildir. Ancak miktarları bilinmeyen bir yığın buğday ile bir yığın arpanın takasında olduğu gibi aynı cins olmayan ve dolayısıyla eşitlik şartı aranmayan cüzafen takaslarda, eşit olmama durumu ribâ sonucunu doğurmayacağı için bu ihtimal ribâ şüphesi meydana getirmeyecek, dolayısıyla yapılan işlem caiz olacaktır.³⁴

Naslarla yasaklanan satışlar arasında yer alan müzâbene ve muhâkalede de benzer bir durum söz konusudur. Müzâbene, ağaç üzerinde olgunlaşmış ama henüz toplanmamış yaş hurma ile kuru hurmanın tahminen değişimine denir. Muhâkale ise tarlada başağında bulunan henüz hasadı yapılmamış ekinin aynı cinsten kuru mahsul ile tahminen birbirine denk olacak şekilde değiştirilmesi işlemidir.³⁵ Bu satış türlerinde aynı cins ribevi mallar değiş-tokuş edildiği için eşitlik ve peşinlik şartları aranmaktadır. Ancak yaş meyvenin kuruduğu zamanki miktarı tam olarak tespit edilemeyeceği için değişim esnasında taraflarca tahmini bir eşitlik sağlanmaktadır. Haliyle böyle bir durumda gerçek manada bir eşitliğin sağlanamama ihtimali mevcuttur. Bu ihtimalin gerçek olması durumunda ribâ sonucu meydana geleceği için ihtimalin kendisi de ribâ şüphesi olarak görülmektedir. Her ne kadar eşitliğin sağlanmış olması ihtimal dahilinde ise de tersi, ribâ şüphesi doğurduğu için kesin gerçekleşmiş gibi değerlendirilmekte ve işlemin caiz olmadığı hükmü verilmektedir.³⁶

Klasik dönemde buğdaydan unun elde edilmesi ciddi bir zahmet ve masraf gerektirmediği için buğday ve un aynı cins kabul edilmektedir. Bu iki mal arasında aynı zamanda ölçü (keyl) birliği de bulunduğu için, birbirleri ile takas edilmeleri durumunda ölçek bazında eşitlik (hacim eşitliği) ve peşinlik şartları aranmaktadır. Ancak buğday ile unun hacim bazında

³³ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/418; Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/11; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 5/460, 6/324; Ebû Bekir b. Ali el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2006), 1/435.

³⁴ Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/10-11.

³⁵ Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/47; Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 1/465.

³⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 2/418; Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/30; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/47; Bâbertî, *el-İnâye*, 5/195; Aynî, *el-Binâye*, 8/152; Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 1/441, 465; Sirâcüddîn Ömer b. İbrahim el-Mısrî İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed İzzû İnaye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2002), 3/422-423; Alâüddîn Muhammed b. Ali el-Haskefi, *ed-Dürü'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr*, thk. Abdülmünim Halil İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2002), 415; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7/255.

82 | Huzeyfe Çeker. Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

eşitliğini sağlamak imkansızdır, zira buğday öğütüldüğü zaman hacmi değişmektedir. Takas edilirken un ile buğday aynı ölçüde alınsa biri diğerinden fazla olacağı için ribâ meydana gelecektir. Tahminen eşit olacak şekilde biri diğerinden fazla değişilmek istenirse bu durumda da eşitliğin sağlanmış olduğu kesin değildir. Gerçekte eşit olmama durumu ribâ olacağı için bunun ihtimali de ribâ şüphesi doğurmaktadır. Bu ihtimal kesinmiş gibi değerlendirilerek bu şekildeki bir mübadelenin caiz olmadığı hükmü verilmektedir.³⁷

Borcun sulh ile sonlandırılması meselesindeki riba şüphesi kullanımı da bu konuyla ilişkilendirilebilir. Aralarında borç ilişkisi bulunan bireylerin borcun cinsini veya miktarını sulh yoluyla değiştirmeleri belirli şartlar dahilinde mümkündür. Tarafların vazgeçtikleri bedeli ifade eden sulh konusu (musâlah an) ile anlaştıkları yeni bedel (sulh bedeli/musâlah aleyh) farklı cins para veya mal ise mutlak olarak cevaz verilirken, aynı cins olması durumunda işlemin cevazı için sulh bedelinin sulh konusundan daha fazla olmaması gerekir. Örneğin 1000 TL olan borç için tarafların 800 TL'ye sulh olmaları caiz iken 1100 TL'ye sulh olmaları caiz değildir, zira böyle bir sulh ribâ içermektedir. Ancak taraflar borç miktarını hatırlamıyorlarsa ve aynı cins bedel üzerine sulh olmak istiyorlarsa bu durumda üç ihtimal söz konusudur: Sulh bedeli ya miktarını hatırlamadıkları asıl borca eşittir, ya asıl borçtan azdır, ya da asıl borçtan daha fazladır. İlk iki ihtimalde ribâ meydana gelmeyeceği için sulh caiz olacakken, üçüncü ihtimalde ribâ meydana gelecektir. Bu üçüncü ihtimalden dolayı bu sulh ribâ şüphesi içermektedir. Bir görüşe göre bu şüphe hakikat olarak değerlendirilmekte ve bu işlem caiz görülmemektedir. Ancak sulh bedeli genelde sulh konusundan daha az olarak belirleneceği için istisnaen cevaz veren bir görüş de bulunmaktadır.³⁸

Bu örneklerde görüldüğü üzere eşit olması gereken bedellerin eşit olup olmadığı bilinmiyorsa ribâyâ düşme endişesi sebebiyle ihtiyatla hareket edilmekte, eşit olmama ihtimali kesin olarak eşit değilmiş gibi değerlendirilerek mübadelenin caiz olmadığı sonucuna varılmaktadır.

2.2. Tarîk-i İtibarın Gerçekleştiğinin Bilinmemesi

İçinde ribevi mal bulunan bir bedel ile o ribevi malın cinsinden olan bir bedelin takası, ancak tarîk-i itibar yoluyla caizdir. Örneğin üzerinde 50 gram gümüş işlemesi olan demir bir kılıç, bir miktar gümüş karşılığında mübadele edilecekse bu işlemin caiz olması için ikinci bedel olan gümüşün 50 gramdan fazla olması gerekmektedir. Mesela 60 gram ile değişilmesi durumunda, tarîk-i itibar yoluyla, bu 60 gramın 50 gramının 50 gramlık gümüş işleminin karşılığı olduğu, kalan 10 gramın da kılıcın demir kısmına karşılık geldiği kabul edilerek mübadeleye cevaz verilmektedir. Diğer bedelin gümüş işlemeye eşit (50 gram) belirlenmesi durumunda, kılıcın demir kısmı karşılıksız kalacağı için ribâ olur. Aynı şekilde gümüş işlemeyen daha az olması durumunda demir kısmın yanı sıra işleminin de bir kısmı karşılıksız kaldığı için yine ribâ meydana gelir.³⁹

Bu örnekteki kılıcın üzerindeki işlemeye kullanılan gümüşün miktarının bilinmemesi durumunda, kılıcın gümüş ile takası ribâ şüphesi sebebiyle caiz değildir. Zira bedel olarak belirlenen gümüşten daha az olması muhtemel olduğu gibi eşit veya daha fazla olması ihtimali de vardır. İkinci ihtimalin gerçek olması durumunda ribâ sebebiyle mübadele caiz olmayacağı için bunun ihtimali de kesinmiş gibi değerlendirilmekte ve mübadele caiz görülmemektedir. Altın işlemeli eşyaların altın ile değişiminde de aynı hükümler geçerlidir.⁴⁰

³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/177-178; Mevslî, *el-İhtiyâr*, 2/32; Zeylaî, *Tebyñü'l-hakâik*, 4/95; Bâbertî, *el-İnâye*, 5/288; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 6/224; İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 3/479; Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr*, 433; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 7/419-420.

³⁸ İbn Âbidînzâde, *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr*, 12/336.

³⁹ Mevslî, *el-Muhtâr*, 2/40; Zeylaî, *Tebyñü'l-hakâik*, 4/138.

⁴⁰ Ebû Bekir Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1984), 3/32-33; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, 5/195; Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/276; Aynî, *el-Binâye*, 8/402; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 6/328. Konunun modern ve klasik problemleriyle ilgili ayrıntılı

Tarîk-i itibarın gözetildiği bir diğer mesele, zeytin ile zeytinyağı takasıdır. Böyle bir değişimin caiz olması ancak tarîk-i itibar yoluyla mümkündür. Örneğin sıkıldığı zaman 2 ölçek zeytinyağı elde edilecek 10 ölçek zeytin, zeytinyağı ile takas edilecekse zeytinyağının 2 ölçekten daha fazla olması gerekir. Mesela bu zeytine bedel olarak 2,5 ölçek zeytinyağı verilse bunun 2 ölçeği zeytinin içindeki yağa, kalan yarım ölçek de yağ harici kısımlara (posaya) karşılık geleceği için mübadele caiz olacaktır. Bedelin 2 ölçek olması durumunda posa, 2 ölçekten az olması durumunda ise zeytinyağının bir kısmı ile posa karşılıksız kalacağı için ribâ meydana gelecektir. Ancak eğer zeytinin içindeki zeytinyağı miktarı bilinmiyorsa bu durumda bedel olarak takdir edilen zeytinyağının zeytinin içindeki yağdan az, eşit veya fazla olması muhtemeldir. Bu üç ihtimalin ikisi ribâ olacağı için, bu işlemde ribâ şüphesi vardır. Dolayısıyla böyle bir değişim caiz olmaz.⁴¹

Varislerden birinin terikedeki hakkından vazgeçip bir bedel üzerine sulh olması durumunda; eğer terikedeki bedel ile aynı cinsten ribevi bir mal bulunuyorsa tarîk-i itibar gözetilmektedir. Örneğin terikeden kendisine düşen hissede 50 gram altın ve diğer mallar bulunan bir kişi, hissesine mukabil diğer varislerle altın karşılığında sulh yapacak olsa sulh bedelinin 50 gramdan fazla olması şarttır. Mesela sulh bedelini 60 gram olarak belirleseler bunun 50 gramı miras payındaki 50 grama, kalan 10 gram da diğer mallara tekabül edeceği için sulh caiz olur. Eğer 50 grama (veya daha aşağısına) sulh olsalar diğer mallar (ve altının bir kısmı) karşılıksız kalacağı için ribâ olur. Ancak terikedeki ribevi bir malın bulunduğu bilinir fakat miktarı bilinmezse, bu ribevi mal cinsinden bir bedel ile sulh yapılması ribâ şüphesi sebebiyle caiz değildir. Zira belirlenen sulh bedeli terike içindeki hisseden fazla olabileceği gibi eşit veya az olma ihtimali de vardır. Bu ihtimalin gerçek olması halinde ribâ sonucu doğacağı için ihtimali de ribâ şüphesi olur. Bundan dolayı böyle bir sulh yapmak caiz olmaz.⁴²

Kendisine belirli bir hurma ağacının ürünü ilanihaye vasiyet edilmiş bulunan lehdârın varislerle sulh olması meselesinde de benzer bir durum vardır. Ağaçta halihazırda hurma varken vasiyet lehdârının varislerle hurma dışındaki bir keylî mal ile peşin olarak veya vezni bir mal/para ile mutlak olarak sulh olması caizdir. Ancak hurma mukabilinde sulh olsalar ribâ şüphesi olduğu için caiz değildir. Zira sulhun caiz olabilmesi için sulh bedeli olan hurmanın ağaçtaki hurma miktarından fazla olması gerekir. Örneğin ağaçta 10 ölçek hurma var ise sulh bedelinin 10 ölçekten fazla (mesela 12 ölçek) olması gerekir ki bu durumda 12 ölçeğin 10'u ağaçtaki hurmaya mukabil iken kalan 2 ölçek sonraki yıllardaki hakkını ıskat etmesine karşılık olur. 10 ölçeğe (veya daha azına) sulh olması durumunda gelecek yılların hakkının ıskatı (ve ağaçtaki hurmanın bir kısmı) karşılıksız kalacağı için ribâ olur. Ancak ağaçtaki hurma miktarı bilinmiyorsa bu durumda hurma üzerine sulh olmaları caiz değildir. Çünkü sulh bedelinin ağaçtaki hurmadan fazla olması muhtemeldir, ancak eşit veya az olması da ihtimal dahilindedir. Bu ikinci durum ribâ olacağı için buna ihtimali olan sulh da ribâ şüphesi içermektedir. Böyle bir durumda ribâ hakikaten varmış gibi hareket edilerek bu sulhun haram olduğu sonucuna varılır.⁴³

Bu örneklerde görüldüğü üzere ancak tarîk-i itibar yoluyla caiz olabilecek takas işlemlerinde tarîk-i itibarın olup olmadığının bilinmemesi durumunda ihtiyatla hareket edilmekte, ribâ olma ihtimali bulunduğu için ribâ şüphesi sebebiyle yapılan değişim/sulh haram kabul edilmektedir.

bilgi için ayrıca bk. Yusuf Erdem Gezgin, *Altın Mübadele İşlemleri: İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2020), 183-216.

⁴¹ Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/197.

⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, 20/134-135; Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *Tıbetü't-talebe fi'l-istilâhâti'l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1995), 295; Şelebî, *Hâşiye*, 5/50; İbn Âbidînâde, *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr*, 12/351-352.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 21/5.

2.3. Hükmi Fazlalık Bulunması

Emvâl-i sitte hadisinde zikredilen altı sınıf maldan altın ve gümüşün cinsi cinsine değişiminde bedellerin eşit ve peşin, birbirleriyle değişiminde de peşin olması gerektiği hususunda mezheplerin ittifakı bulunmaktadır. Buradaki peşinlik şartının tahakkuk etmesi için tayin yeterli olmayıp kabz da şarttır. Ancak hadiste zikredilen diğer ribevi malların (buğday, arpa, tuz, hurma) değişiminde peşinliğin gerçekleşmesi için tayinin yeterli olup olmadığı hususunda Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Hanefîler, bu dört sınıf malın eşya olması ve eşyaların da tayin ile teayyün etmesi sebebiyle kabza gerek olmadığını, malların belirlenmiş olması ile peşinlik şartının yerine geldiğini savunmaktadırlar. Ancak Şâfiî mezhebinde böyle bir mübadelede tayin yeterli değildir, peşinliğin gerçekleşmesi için bedellerin kabzedilmesi de zorunludur. Şâfiîlerin delillerinden birisi kabz olmadığı zaman ribâ şüphesinin bulunmasıdır. Zira akit meclisinde bedellerden birinin tayini ile yetinilir ve kabz sonraya bırakılırsa; bir bedel peşin, diğer bedel vadeli olmuş olur. Peşin olmak bir bedel için artı bir özellik sayıldığından, her ne kadar ölçek açısından rakamsal bir eşitlik olsa da peşin olan diğerine göre hükmen fazla olur. Hakiki fazlalık ribâ sonucu doğurduğu için hükmi fazlalık da ribâ şüphesi doğurur. Dolayısıyla iki bedel de kabzedilmeden yapılan mübadele caiz değildir.⁴⁴

Bu örnekte görüldüğü üzere ölçek bazında rakamsal olarak bir eşitlik söz konusu olsa da hükmi bir fazlalığın bulunması ribâ şüphesi olarak değerlendirilebilmektedir.

2.4. Ribâ İletlerinden Sadece Birinin Bulunması

Ribâ konusunda Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki bir başka ihtilaf ribânın illeti konusundadır. Hanefî mezhebi cins birliği ve ölçü (vezn veya keyl) birliği şeklinde iki illet tespit ederken Şâfiî mezhebi para veya gıda maddesi olma özelliğini illet kabul etmiş; cins birliğini illet değil, ribe'l-fadl için şart görmüştür. Bu ihtilafın bir sonucu olarak Şâfiî mezhebinde bedellerin ikisinin de para veya gıda maddesi olması söz konusu değil ise sadece cins birliğinin bulunması hiçbir hüküm ifade etmez, değişimin ribâ olması mümkün değildir. Buna mukabil Hanefîlerde cins birliği ribânın illetlerinden biri olduğu için diğer illet olan ölçü birliği olmasa bile, diğer bir ifadeyle veznî-veznî veya keylî-keylî değişimi olmasa bile, sadece cins birliğinin bulunması ribâ hükümlerinin işletilmesi için yeterlidir. Örneğin uzunluk birimleri ile satılan mallarda (zirâiyât), yahut da tane ile satılan mallarda (adediyât) cins birliği söz konusu ise ribâ illetlerinden biri olduğu için değişimin -eşit olmasa da- peşin olması şarttır. Bunun sonucunda bir Herevî elbisenin iki Herevî elbise ile veya bir hayvanın aynı cins başka bir hayvanla vadeli değişimi Hanefîlerde nesie ribâsı sonucu doğurmaktadır. Şâfiî mezhebi ise ribevi mallar dışındaki değişimlerde cins birliğini dikkate almadığı için bu mübadelelere cevaz vermektedir.⁴⁵

Hanefîlerin bu görüşlerini izah ederken ileri sürdükleri delillerden bir tanesi, ihtilaf edilen meselede ribâ şüphesinin bulunduğu şeklindedir. Onlara göre bir mübadelede illetlerin her ikisi de bulunursa hakiki anlamda ribâ meydana gelirken illetlerinin sadece birinin bulunması ribâ şüphesi meydana getirir. Bu konuda ribâ şüphesi de hakikati gibi değerlendirilir.

⁴⁴ Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/186-187; Bâbertî, *el-Înâye*, 5/284-285; Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 3/121-122. Şâfiî kaynaklardan ilgili konu için bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Adil Ahmed Abdülmecud - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1994), 5/77-78; Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-İstîlâm fi'l-hilâf beyne'l-İmâmeyn eş-Şâfiî ve Ebî Hanîfe*, thk. Nâyif b. Nâfi' el-Ömerî (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 3/63-67; Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe* (Dâru'l-Fikr, ts.), 9/403.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 3/99; Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ el-Müzenî, *el-Muhtasar* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1998), 109; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 5/100. Hanefî kaynaklar için bir sonraki dipnota bakınız.

rildiği için sadece bir illetin bulunduğu meselelerde de ribâ hükümlerini işletmek mümkündür. Dolayısıyla zirâî ve adedî malların cinsi cinsine takasında riba şüphesinin meydana gelmemesi için değişimin peşin olarak yapılması gerekir.⁴⁶

Hanefflerin bu izahı ribânın illetlerinden sadece birinin (cins birliği) bulunması durumunda yapılacak vadeli işlemin ribâ şüphesi kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir.

2.5. Bir Açından Ribâ Olup Bir Açından Olmama Durumu

Fıkıh kitaplarında ribâ şüphesinin bir diğer kullanımı, iki açıdan bakılabilen bazı meselelerde karşımıza çıkmaktadır. Bir meseleye bir açıdan bakıldığında ribâ oluyor, ancak başka bir açıdan bakıldığında caiz oluyorsa bu durum ribâ şüphesi ile ifade edilebilmektedir. Bunun güzel bir örneği, selem akdinde siparişin teslimi esnasında müslümün ileyhin/selem satıcısının yakın evsafıta bir mal getirmesi ve selem bedeline (ra'sü'l-mâle) ilave yapmayı veya bir kısmını geri almayı teklif etmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; mesela 10 dirhem karşılığında 10 ölçek orta kalite buğday üzerine selem akdi yapan müslümün ileyh, teslim zamanı 10 ölçek daha kaliteli buğday getirirse ve "bunu vereyim ama 1 dirhem fazla isterim" dese Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile İmam Muhammed'in (ö. 189/805) görüşüne göre bu akit caiz olmaz. Onlara göre bu meseleye iki açıdan bakmak mümkündür. Birincisine göre, teslim esnasında hazır bulunan 10 ölçek kaliteli buğday, müslümün ileyhin zimmetindeki 10 ölçek orta kalite buğday ve 1 dirhem karşılığında değiştirilmiş olmaktadır. Böyle bir değişimde kalite farkı dikkate alınmayacağı için 1 dirhem fazlalık karşılıksız kalmakta ve ribâ söz konusu olmaktadır. Ancak bu akitte netice itibarıyla 11 dirhem karşılığında 10 ölçek kaliteli buğday üzerine selem akdi yapılmış olur ki bu açıdan bakıldığında yapılan işlem caiz olmaktadır. Bir açıdan ribâ olması ama diğer açıdan ribâ olmaması, ribâ şüphesidir.⁴⁷ Aynı mesele tersten olursa, yani 10 dirhem karşılığında 10 ölçek kaliteli buğday üzerine selem yapan müslümün ileyh, teslim esnasında 10 ölçek orta kalite buğday getirirse ve "Bunu al, bir dirhem iade edeyim" dese yine aynı ihtilaf söz konusu olup Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed, aynı izahı yaparak ribâ şüphesi gerekçesiyle cevaz vermemektedir.⁴⁸

Bu durumun bir başka örneği zekât tahakkuk eden para ile zekât verilen para arasında ayar farkının bulunması durumudur. Örneğin normal ayarda 200 dirhem gümüşe sahip olan bir kimse, zekât borcu tahakkuk edince, 4 normal dirhem değerinde ayarı düşük 5 dirhem verse zekatını vermiş olur mu meselesinde Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf (ö. 182/798) zekâtın verilmiş olduğu görüşünde iken, İmam Muhammed ayarı düşük 5 dirhemden yeterli olmayacağını, ilaveten 1 dirhem daha vermek gerektiği kanaatindedir. İhtilafın temelinde zekât veren zengin ile fakirin "akit yapan iki kişi (müteâkideyn)" gibi olup olmamasının belirsizliği yatmaktadır. Yapılan işlemin mahiyeti incelendiğinde müteâkideyn olmalarını gerektirecek veriler olduğu gibi böyle olmadıklarını gösteren işaretler de bulunmaktadır. Eğer müteâkideyn olarak kabul edilirse zekât verme işlemi akit gibi olacağı için ribâ olmasın diye kalite farkının dikkate alınmaması gerekmektedir. Bu durumda 5 dirhemden daha fazlası verilirse 5 dirhem ile fazlasının değiştirilmesi gibi bir durum olacağı için ribâ sonucu doğuracaktır. Müteâkideyn kabul edilmemeleri durumunda ise ribâ ihtimali kalmadığı için kalite farkı dikkate alınabilecek, verilen 5 dirhemden değeri düşük olduğu için fark olarak bir dirhem daha vermek gerekecektir. İmam Muhammed, müteâkideyn kabul edip etmeme durumlarından hangisi fakirin le-

⁴⁶ Bâbertî, *el-İnâye*, 5/279-280; Mehmed b. Ferâmurz Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm fî şerhi Gururî'l-ahkâm* (Karaçi: Mir Muhammed Kitabevi, ts.), 2/186; Şelebî, *Hâşiye*, 4/87; Damad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 3/121. Ayrıca bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/182-183; Aynî, *el-Binâye*, 8/270-271; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315), 5/280; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 6/213.

⁴⁷ Mahmûd b. Ahmed el-Mergînânî Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî* (Beyrut: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 2004), 10/298-299.

⁴⁸ Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 10/299-300.

86 | Huzeyfe Çeker. Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

hine ise ona göre meseleyi çözümlenmekte iken Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ribâ şüphesi ile meseleyi izah etmeyi tercih etmiştir. Onlara göre taraflar bir açıdan müteâkideyn olup bir açıdan olmadıkları için yapılan işlem de bir açıdan ribâ olmakta, bir açıdan ise olmamaktadır. Bu da meselenin ribâ şüphesi içerdiği manasına gelir. Ribâ şüphesi de hakikati olarak değerlendirildiği için meselemiz bir ribevi muamele olmakta, ribevi muamelelerde de ayar farkı dikkate alınmadığı için ayarı düşük de olsa 5 dirhem vermekle zekat borcu ifa edilmiş olmaktadır.⁴⁹

Bu izahlar göstermektedir ki bir mesele bir açıdan ribâ, diğer bir açıdan caiz ise ribâ şüphesi içerdiği ifade edilebilmektedir. Bunun sonucu olarak da hakikaten ribâ varmış gibi değerlendirilerek işlemin caiz olmadığı söylenebilmektedir.

2.6. Caiz Bir İşlemin Sonucunun Ribâyâ Benzemesi

İslam hukukunda caiz kabul edilen bir işlemin neticesinde ortaya çıkan durum, eğer ribâyâ benzerlik arz ederse bu durumda da ribâ şüphesi kavramı kullanılabilir. Örneğin satışı gerçekleşmiş ama teslim edilmemiş kölenin üçüncü bir şahıs tarafından öldürülmesi meselesinde böyle bir kullanım vardır. Mesela 2000 dirhem değerindeki bir köle 1000 dirheme satılsa, ancak teslimden önce bir yabancı kişi köleyi öldürse, müşteri dilerse kölenin değeri olan 2000 dirhemi kâtilden alır. Çünkü mülkiyetinde olan mal, birisi tarafından telef edilmiştir ve kıymeti üzerinden tazmin ettirme hakkı vardır. Ancak ortada henüz teslim almadığı, tasarruf hakkının henüz başlamadığı, kendi damanına bile girmemiş bir maldan kâr elde etmiş olması durumu söz konusu olur ki bu hadisla yasaklanmıştır. Ayrıca her ne kadar yapılan tazmin, kurallara uygun olsa da neticede mal hiç eline geçmediği için adeta 1000 dirhem verip 2000 dirhem almış gibi olur ki bu ribâyâ benzediği için ribâ şüphesi doğurur. Bu iki gerekçeden hareketle, müşterinin kâtilden aldığı 2000 dirhemden 1000 dirhemi satış bedeli olarak satıcıya vermesi, kalan 1000 dirhemi ise ihtiyaç sahiplerine dağıtması gerekir.⁵⁰

Bu kullanımın bir başka örneğine îne satışının (بيع العينة) izahında rastlanılmaktadır. Vadeli olarak satılan bir malın satıcıya daha ucuza peşin olarak geri satılması veya peşin olarak satın alınan bir malın aynı kişiye vadeli olarak daha pahalıya geri satılması şeklinde olan îne satışında aslında biri peşin, diğeri vadeli olan iki tane satış işlemi yapılmaktadır ki bu satışlar normalde caiz olan işlemlerdir. Ancak aynı malın karşı tarafa gidip daha sonra aynı kişiye geri gelmiş olması sebebiyle, netice itibariyle satış bedellerinin mübadele edilmesine benzer bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin bir saat 1000 TL'ye vadeli olarak satılıp hemen ardından peşin 800 TL'ye satıcıya geri satılacak olursa, saat akitlerin başında ve sonunda aynı kişide (satıcıda) olacağı için netice itibariyle vadeli 1000 TL ile peşin 800 TL'nin mübadelesi gibi bir durum meydana gelmektedir. Böyle bir mübadele ribâ olduğu için bunun benzerinin bulunduğu îne satışında da ribâ şüphesi oluşmaktadır. Bu sebeple bu işlemin caiz olmadığını söylemek mümkündür.⁵¹

İne satışına benzer bir durum, satıcının satın henüz parasını almadığı bir malı, müşteriden başka bir malla birlikte aynı fiyata geri alması meselesinde de bulunmaktadır. Hanefî fıkıh literatüründe bu mesele genelde cariye örneği üzerinden anlatılmaktadır. 500 dirheme satılmış bir cariye, henüz parası teslim alınmadan başka bir cariye ile birlikte yine 500 dirheme satıcıya geri satılsa bu caiz değildir. Aslında burada taraflar tüm şartları yerinde olan iki tane bey' akdi yapmışlardır. Akitler müstakil olarak düşünüldüğü zaman caiz olmamaları için bir sebep bulunmamaktadır. Ancak iki işlem beraber düşünüldüğünde; ikinci akitte mebiye ilave edilen cariye, semenin az da olsa bir kısmına tekabül edeceği için iki satışa da konu olan diğer cariye 500'e satılmış ama 500'den daha aşağıya geri alınmış olmaktadır. Bu durum

⁴⁹ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/42; Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 2/244-245.

⁵⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 13/172; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 5/238-239.

⁵¹ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 5/198-199; Burhânüddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 9/381; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdulfettâh el-Hulv - Abdullâh et-Türkî (Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 1997), 6/260-261.

da yukarıda îne satışında anlattığımız durumu doğurmakta ve ribâ şüphesi meydana getirmektedir. İki işlemin bir bütün halinde ribâyâ benzemesi şöyle de ifade edilebilir: İlk satılan cariye en baştaki sahibine geri döndüğü, ilk akdin borcu olan 500 de ikinci akdin bedeli olan 500 ile mahsuplaşıldığı için adeta hiç akde dahil olmamış gibi olmakta; dolayısıyla ikinci satışta mebiye ilave edilen cariye karşılıksız kalmaktadır. İşlemin tamamında karşılıksız bir fazlalık bulunduğu için ribâyâ benzer bir durum ortaya çıkmaktadır. Caiz işlemler neticesinde ribâyâ benzer bir durum ortaya çıktığı için bu meselede ribâ şüphesi meydana gelmektedir.⁵²

Bu örneklerde görüldüğü üzere bir işlem her ne kadar şeklen caiz olsa da netice itibarıyla ribâyâ benzer bir durum ortaya çıkarıyorsa, bu işlemin ribâ şüphesi ihtiva ettiği söylenebilmekte, dolayısıyla da caiz olmadığı yargısına varılabilmektedir.

2.7. Ribâ Şüphesi Kavramının Diğer Kullanımları

Ribâ şüphesi kavramı, fıkıh kaynaklarında yukarıdaki sayılanların haricinde de çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Ancak kanaatimizce bunlar *hakiki ribâ olarak görülmesi gereken ribâ şüphesi* kapsamında değildir. Bu başlıkta esasında ribâ şüphesi kapsamında olmaması gerektiğini düşündüğümüz diğer kullanımlara yer vereceğiz.

Bu kullanımların ilkinde, müelliflerin, aslında ribâ olan bir meselede kısmen tereddüt yaşamaları veya ihtiyatlı ifade kullanmak istemeleri sebebiyle meseleyi doğrudan ribâ olarak nitелеmek yerine -muhtemelen zaten ribâ ile aynı hükmü gerektireceği için- ribâ şüphesi kavramını kullandıkları görülmektedir. Örneğin Kâsânî (ö. 587/1191), karz akdi esnasında şart koşulan menfaat konusunu anlatırken bir menfaatin şart koşulmasını, karşılığı olmayan bir fazlalık olduğu için ribâyâ benzetmiş, ardından hem ribâdan hem de ribâ şüphesinden kaçınmak gerektiğini söylemiştir.⁵³ Ancak diğer kaynaklarda belirtildiği üzere borç verirken menfaat içeren bir şartın ileri sürülmesi ribânın şüphesi değil, doğrudan ribânın kendisidir.⁵⁴ Dolayısıyla bu konuda ribâ şüphesi kavramının kullanımı kanaatimizce isabetli değildir. Bu durumu müellifin ihtiyatlı bir ifade kullanma isteğiyle izah etmek mümkündür.

Buna benzer bir durum, taraflardan birine karşılıksız menfaat sağlayan örflşmemiş şartlar konusunda mevcuttur. Birçok Hanefî kaynakta ifade edildiği üzere, mezhebin ca'î şartlar teorisine göre, ıvazlı akitlerde bu tür şartlar ileri sürüldüğü zaman karşılıksız bir menfaat olduğu için "ribâ" meydana gelmektedir.⁵⁵ Ancak Hanefî literatürünün önemli eserlerinden *Tuhfetü'l-fukahâ'* ve *Bedâ'î'u's-sanâ'i'* de taraflardan birine menfaat sağlayan bu şartların "ribâ veya ribâ şüphesi" doğurduğu ifade edilmiştir.⁵⁶ Bu iki eserde ribâ şüphesinin ribâ ile birlikte zikredilmiş olması ve hemen ardından "ribâ şüphesinin ribâ ile aynı hükümde" olduğunun vurgulanması, müelliflerin ihtiyatlı bir dil kullandıklarını, her ikisi de aynı hükmü gerektirdiği için ribâ ile ribâ şüphesi ayrımını dikkate almadıklarını göstermektedir.

Ribâ yerine ribâ şüphesi kavramının kullanımının bir diğer örneği, ayrılmayan bir ilave (ziyâde-i muttasıla) yapılmış mebide ayıp tespit edilmesi meselesinde görülmektedir. Müşteri

⁵² Mergînânî, *el-Hidâye*, 5/116-117; Bâbertî, *el-İnâye*, 5/210; Aynî, *el-Binâye*, 8/175-176; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 5/210-211; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2/172; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 6/137-138; Şelebî, *Hâşiye*, 4/55-56; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7/270-271.

⁵³ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i'*, 7/395.

⁵⁴ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 6/246; Serahsî, *el-Mebsût*, 14/35; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2003), 4/230; Şelebî, *Hâşiye*, 6/29.

⁵⁵ Mergînânî, *el-Hidâye*, 6/265; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/57, 131; Bâbertî, *el-İnâye*, 5/225; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 2/464; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2/199-200; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 6/208, 298; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7/190, 233, 399. Tek tarafa yarar sağlayan ca'î şartlar ile ilgili geniş bilgi için bk. Mahmut Samar, *Akitlerde Şart Hürriyeti* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, ts.), 106 vd.

⁵⁶ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ'*, 2/53; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i'*, 4/195.

88 | Huzeyfe Çeker. Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı

satın aldığı mebiye muttasıl ziyade yaptıktan sonra ayıplı olduğunu fark ederse, ayıp muhayyerliği gerekçesiyle iade imkânı yoktur. Sadece satıcıdan aybın değerini isteme hakkı vardır. Müşteri yaptığı ziyadeden vazgeçmeyi kabul etse bile iade mümkün değildir. Zira böyle bir durumda satıcı ziyadeyi karşılıksız olarak elde etmiş olur ki birçok Hanefî kaynakta bu fazlalık *ribâ* olarak nitelenmiştir.⁵⁷ Ancak bazı Hanefî kaynaklarda iadenin mümkün olmaması, ribâ ile beraber ribâ şüphesi ile de temellendirilmiştir. Örneğin *Fethu'l-kadîr* ve ondan alıntı yapan *Reddü'l-muhtâr*'da mesele önce doğrudan ribâ temelinde izah edilmiş iken bir yerde "ribâ veya ribâ şüphesi" ifadesi kullanılmış, yukarıdaki benzerlerinde olduğu gibi hemen ardından ribâ şüphesinin ribâ ile aynı hükümde olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸ Bu durum *Fethu'l-kadîr* müellifi İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) ihtiyatlı bir dil kullandığına işaret etmektedir. *el-Hidâye*'nin aynı dönemde yazılmış bir başka şerhi olan *el-Binâye*'nin müellifi Aynî (ö. 855/1451) ise, meseleyi doğrudan ribâ şüphesi ile gerekçelendirmeyi tercih etmiş, ancak izahına girmemiştir.⁵⁹ Tüm bu veriler, iadenin imkansızlığının aslında ribâyâ dayandığını, ancak bazı müelliflerin *ribâ* yerine *ribâ şüphesi* ifadesini kullandıklarını göstermektedir.

Ribâ şüphesi kavramı, kelime manası ile bağlantılı olarak ribâ olup olmadığı tartışmalı hususlarda da kullanılabilir. Ancak buradaki ribâ şüphesinin önceki başlıklarda sayılan ribâ şüphesi kullanımlarından farkı, ribâ ile aynı hükmü gerektirip gerektirmediği noktasındadır. Yukarıdaki kullanımların hepsinde ribâ şüphesi, ribâ ile aynı hükmü (haram) gerektirmekte iken bu son kullanımda meselenin hükmü haram değil, mekruh olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu meselelerde ribâ şüphesi kavramının kullanılmış olması kanaatimizce doğru değildir. Zira bir meselede hem ribâ şüphesi var denilip hem de mekruh olduğunu söylemek kendi içinde çelişki barındırmaktadır. Eğer gerçek manada bir ribâ şüphesi olsaydı hükmünün de haram olmasını gerektirirdi. Mekruh denilmiş olması bunun ribâ şüphesi olmadığını göstermektedir. Bu şekilde hatalı kullanım nadiren karşımıza çıkmakta olup taradığımız kaynaklarda sadece iki örneğine rastladık. Birincisinde *Gamzü 'uyûni'l-beşâ'ir* müellifi Hamevî (ö. 1098/1687), rehin malın rahinin izni ile mürtehin tarafından kullanılmasının ribâ şüphesi sebebiyle mekruh olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰ İkincisi ise *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* ve *el-Fetâva'l-Hindiyye*'de geçmekte olup aktarıldığına göre Muhammed b. İbrahim el-Meydânî (ö. IV/X. yüzyıl) ribâ şüphesi içerdiği için vefâen satışı mekruh görmektedir.⁶¹

⁵⁷ Kâsânî, *Bedâi'us-sanâi'*, 5/286; Zeylâî, *Tebyñnü'l-hakâik*, 4/35; Bâbertî, *el-İnâye*, 5/160; Molla Hüseyin, *Dürrü'l-hükkâm*, 2/162; Damad Efendi, *Mecma'u'l-ehur*, 3/66; Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr*, 408; Abdülganî el-Ganîmî el-Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/21-22.

⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 5/160; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7/190.

⁵⁹ Aynî, *el-Binâye*, 8/112.

⁶⁰ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzü 'uyûni'l-beşâ'ir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 3/244.

⁶¹ Ferîdüddin Âlim b. el-Alâ el-Enderpetî, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* (Diyobend: Mektebetü Zekeriyâyâ, 2010), 15/333; Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiyye / el-Fetâva'l-Âlemgîriyye* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 6/309.

Sonuç

Ribâ şüphesi kavramının Hanefî fıkıh kitaplarındaki kullanımlarını tespit etmek üzere yapılan bu çalışmanın neticesinde, ilgili kavramın daha ziyade şu durumlarda kullanıldığı tespit edilmiştir:

- Eşitliğin şart olduğu değişimlerde eşitliğin bulunup bulunmadığının bilinmemesi,
- Tarîk-i itibar yoluyla caiz olabilecek bir değişimde tarîk-i itibarın bulunup bulunmadığının bilinmemesi,
- Caiz bir işlem neticesinde ortaya çıkan durumun ribâyâ benzemesi,
- Aynı meseleye bir açıdan bakıldığı zaman ribâ olurken başka bir açıdan bakıldığında caiz sonuç doğurması,

Bu durumların haricinde ihtilafli meselelerde görüş sahiplerinin kendi görüşlerini ispat etmek için ribâ şüphesi kavramına müracaat ettikleri de görülmektedir. Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki ihtilafli iki meselenin birinde Şâfiîler hükmî fazlalık bulunmasını ribâ şüphesi ile ilişkilendirirken, diğerinde iki ribâ illetinden sadece birinin bulunması durumu Hanefîler tarafından ribâ şüphesi olarak nitelendirilmiştir.

Ribâ ile ribâ şüphesinin her ikisinin de haram sonucu doğurması sebebiyle, aslen ribâ olan bazı meselelerde müelliflerin ihtiyatlı bir dil kullanarak *ribâ* demek yerine *ribâ şüphesi* dedikleri de söz konusu olabilmektedir. Ayrıyeten, kanaatimizce hatalı bir kullanım olarak, mekruh görülen bazı hususlarda da ribâ şüphesi kavramının kullanıldığı görülmektedir.

Çalışma esnasında dikkatimizi çeken bir başka husus, *ribâ şüphesi* ifadesinin daha ziyade Hanefî kaynaklarda kullanılmış olmasıdır. Aynı meselelerde diğer mezheplerin kullandığı *zerî'a ile'r-ribâ*, *ihimâlü'r-ribâ* gibi kavramlar yeni bir çalışmaya konu edilebilir.

Ayrıca çalışmamızda ribâ şüphesi kavramının kaynaklardaki kullanım mantıklarına yoğunlaşmış, bu kullanımların doğru olup olmadığı hususunda yargıda bulunmaktan genel olarak kaçınılmıştır. Dolayısıyla ribâ şüphesi kavramı üzerine doktora tezi düzeyinde bir çalışma yapılarak kavramın mahiyeti tespit edilebilir, ribâ şüphesi olmadığı halde kaynaklarda bu şekildeki nitelemelerin söz konusu olup olmadığı konusunda değerlendirmeler yapılabilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. thk. Emin Salih Şaban. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmud. *el-İnâye*. 8 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315.
- Baktır, Mustafa. "Kaide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/205-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Burhânüddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed el-Merğînânî. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. 25 Cilt. Beyrut: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, 2004.
- Çeker, Orhan. "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz Sarf ve Karz". *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Damad Efendi, Şeyhîzâde Abdurrahman. *Mecma'u'l-Enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed el-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Enderpetî, Ferîdüddîn Âlim b. el-Alâ. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. 20 Cilt. Diyobend: Mektebetü Zekeriyâ, 2010.
- Gazzî, Muhammed Sıdkî b. Ahmed el-Burnû. *Mevsû'atü'l-kavâ'idî'l-fıkhiyye*. 12 Cilt. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1997.
- Gezgin, Yusuf Erdem. *Altın Mübadele İşlemleri: İslam Hukuku Açısından Bir Değerlendirme*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2020.
- Haddâd, Ebû Bekir b. Ali. *el-Cevheretü'n-neyyire*. thk. İlyas Kaplan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2006.
- Hamevî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Gamzü 'uyûni'l-besâir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1985.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali. *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*. thk. Abdülmünim Halil İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2002.
- Heyet. *el-Fetâva'l-Hindîyye / el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*. 6 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.
- Heyet. *Ma'leme Zayed li'l-kavâ'idî'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye*. 41 Cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zayed b. Sultân, 2013.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz ed-Dimaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-epsâr*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz. 10 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 2003.
- İbn Âbidînzâde, Alâüddîn Muhammed b. Muhammed Emîn ed-Dimaşkî. *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr tekmiiletü Reddi'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-epsâr (Reddu'l-muhtâr ile birlikte)*. 2 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullâh b. Ahmed. *el-Muğnî*. thk. Abdulfettâh el-Hulv - Abdullah et-Türkî. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1998.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrahim el-Mısrî. *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Ahmed İzzü İnaye. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2002.
- İbn Nuceym, Zeynulâbidîn b. İbrahim. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fethu'l-kadîr*. 8 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315.

- Kadıẓâde, Ahmed Şemseddin. *Netâicü'l-efkâr tekmiyetü Fethi'l-kadîr*. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mesûd. *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübedî*. 8 Cilt. Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1417.
- Mevsilî, Ebu'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd. *el-Muhtâr li'l-fetvâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Meydânî, Abdulganî el-Ganîmî. *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmîyye, ts.
- Molla Hüsvrev, Mehmed b. Ferâmurz. *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kitabevi, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.
- Müzenî, Ebü İbrâhîm İsmâil b. Yahyâ. *el-Muhtasar*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997.
- Nesefî, Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed. *Tıbetü't-talebe fi'l-istilâhâti'l-fikhiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1995.
- Nevevî, Ebü Zekeriyya Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. 20 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Özer, Hasan. "İbn-i Kemâl ve 'Riba' Adlı Risalesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 157-186.
- Pala, Ali İhsan. *İslâm Hukukunda İhtiyat İlkesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Remlî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2003.
- Samar, Mahmut. *Akitlerde Şart Hürriyeti*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, ts.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *el-İstılâm fi'l-hilâf beyne'l-İmâmeyn eş-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe*. thk. Nâyif b. Nâfi' el-Ömerî. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Semerkandî, Ebü Bekir Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1984.
- Serahsî, Ebü Bekir Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1989.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Şelebî, Ebü'l-Abbas Şehâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ Tebyîni'l-hakâik*. 6 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1997.
- Zeylaî, Fahrüddîn Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik*. 6 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1315.